Tsch. Gesch. Gnk. Natuurwet. Wisk. Techn. 1(1978),1

P. Smit

CAROLUS CLUSIUS IN PANNONIE

Carolus Clusius (1526-1609), de grootste botanicus der 16e eeuw[1], is in ons land algemeen geacht en geëerd als de man die in 1593 naar Leiden kwam om aldaar de academietuin aan te leggen, waarin hij in korte tijd slaagde. Daarmee werd hij de stichter van de eerste echte Hortus Botanicus ter wereld; de hier en daar reeds bestaande academietuinen (Pisa, Bologna, Padua, Leipzig) waren in wezen Horti medici, d.w.z. geheel en al ingericht met het oog op de geneeskrachtige werking van bepaalde gewassen, die om deze redenen door de aanstaande medici dienden te worden gekend.

Minder bekend mag worden verondersteld, dat het leven van Clusius zich heeft afgespeeld binnen de tegenstelling reformatie – contrareformatie, een tegenstelling die de levensloop van Clusius goeddeels heeft bepaald[2]. Carolus Clusius werd op 19 februari 1526 te Atrecht (tegenwoordig Arras genaamd) geboren, een stad, die toenmaals tot de Zuidelijke Nederlanden behoorde. Hoewel grootgebracht in de Katholieke geloofsleer, ging Clusius reeds in zijn studentenjaren over tot het Lutheranisme en na een ontmoeting met Calvijn in 1551, ging hij over tot het Calvinisme. Ofschoon Clusius zelf in geloofszaken altoos een zeer gematigd standpunt heeft ingenomen, geraakte hij desondanks om des geloofs wille herhaaldelijk in moeilijkheden, hetgeen er mede toe heeft bijgedragen, dat Clusius een zeer onregelmatig leven heeft geleid en door tal van landen van Europa heeft gezworven.

Naar ik veilig meen te mogen aannemen is er in het algemeen nog slechts zeer weinig bekend over leven en werken van Clusius in de periode 1573-1588, de periode waarin Clusius voor het grootste deel van de tijd in de Pannonische gebieden vertoefde[3] gewijd aan diens activiteiten in het Pannonische gebied[4]. In

1. Clusius was niet alleen een uitstekend botanicus, maar tevens filoloog, geograaf en archeoloog, terwijl hij ook nog rechten, filosofie en geneeskunde gestudeerd had en met vrijwel alle grote geleerden van zijn tijd in contact stond. Hij beheerste het Frans, Vlaams, Latijn, Grieks, Duits, Italiaans, Spaans en Portugees volkomen en had een zeer goede en heldere stijl van schrijven.

2. Hierop werd door mij elders nader ingegaan. Zie: P. Smit, "Clusius und die Leidener Universität", *Burgenländische Forschungen, Sonderheft V* (1973) 232-253.

3. Met Pannonië bedoelde Clusius het gebied ten zuiden van de Donau; het omvat grote delen in het oosten van het huidige Oostenrijk (Burgenland, Oost Stiermarken), het westen en zuidwesten van Hongarije en delen van Karinthië, Slavonië, Kroatië en Slowakije. De naam stamt uit een tijd, dat het gebied werd bewoond door de Pannoniërs, een uit kleinere stammen bestaande volksgroep.

4. In de 16e en 17e eeuw was Güssing (Hongaars: Németyvár, Neuburg) eigenlijk een

het onderstaande zal worden gepoogd hier een beeld te schetsen van Clusius' leven in die gebieden en van de betekenis van zijn werk aldaar voor de wetenschap in het algemeen en voor de botanie in het bijzonder.

In 1573 werd Clusius door Keizer Maximiliaan II aangesteld als hofbotanicus[5] aan de keizerlijke tuinen te Wenen, dit door tussenkomst van de keizerlijke lijfarts Crato von Kraftheim. Aan het Hof te Wenen trof Clusius een kring van geleerden aan, die zich tot een soort niet-officiële academie hadden verenigd, en die Carolus Clusius graag in hun midden wilden opnemen. Tot deze kring behoorden o.m. naast de reeds genoemde Crato von Kraftheim, de beroemde 16e eeuwse botanicus, hofarts te Wenen, later hoogleraar in de geneeskunde aan de Leidse Universiteit, Rembert Dodoens (Dodonaeus) en de Weense professor in de heelkunde en meermalig rector der Weense universiteit Johannes Aichholz, een man die zich bijzonder voor de botanie interesseerde en een eigen botanische tuin bezat. Bij laatstgenoemde zou Clusius gedurende zijn 14-jarig verblijf in Oostenrijk zijn domicilie houden[6]. De voor het verdere verloop van zijn leven belangrijkste man die Clusius aan het Weense hof ontmoette, was evenwel Balthasar Batthyány, plaatsvervangend paltsgraaf van Hongarije[7] en hoofd van de

Hongaars stadje. In 1635 kwamen er bij 42 huizen in de binnenstad slechts 6 Duitse namen voor tegen 24 Hongaarse (in de voorstad 17 Duitse tegen 48 Hongaarse bij 88 huizen). Zie hiervoor: L. Battyány-Strattmann, "Güssing und die Batthyány zur Zeit des Clusius", *Burg. Forsch., Sonderheft V* (1973) 104-121.

Ter gelegenheid van het feit dat Clusius 400 jaar tevoren met zijn activiteiten in het Pannonische gebied begon, werd van 14-18 juni 1973 te Güssing een Internationaal Clusius Symposium gehouden. De bijdragen hiertoe zijn gebundeld als *Sonderheft V* van de *Burgenländische Forschungen* (1973).

5. We weten niet precies wanneer Clusius de uitnodiging om naar Wenen te komen heeft bereikt. Hunger vermeldt, dat Clusius zich na de dood van zijn vader, in het begin van 1573, geheel en al vrij voelde om de Nederlanden te verlaten, hetgeen hij dan ook prompt heeft gedaan, omdat hij blijkbaar reeds een uitnodiging had om naar Wenen te komen. Volgens Hunger verliet Clusius op 2 sept. 1573 Mechelen, om via Antwerpen naar Wenen te reizen, waar hij begin november aankwam en waar hij – alweer volgens Hunger – werd aangesteld tot "praefectus van de keizerlijke medicinale kruidhof,"; F.W.T. Hunger, *Charles de l'Escluse (Carolus Clusius), Nederlandsch kruidkundige 1526-1609* (2 delen, 'sGravenhage: Nijhoff, 1927 & 1943).

Clusius is nooit als botanicus verbonden geweest aan de universiteit van Wenen, die trouwens in die tijd nog niet over een eigen plantentuin beschikte. Wel waren er aan de Weense universiteit een aantal professoren verbonden die zich actief met de botanie bezig hielden en vaak over een goed onderhouden particuliere botanische tuin beschikten.

6. Tot deze vriendenkring behoorde ook de medicus en hofmathematicus Paulus Fabricius, bezitter van een particuliere plantentuin, de hofbibliothecaris Hugo Blotius en de (naar het schijnt) eveneens uit de Nederlanden afkomstige medische hoogleraar Andreas Dadius. Dodonaeus kwam een jaar na Clusius naar Wenen (nov. 1574).

7. De paltsgraaf of palatijn is een paleisgraaf, hetgeen zoveel wil zeggen dat hij met grotere volmachten is uitgerust dan de gewone graven. In Hongarije was de paltsgraaf, tot aan 1848, de hoogste persoon na de koning.

keuken en de tafel ("Truchsess") aan het keizerlijke hof. Deze Balthasar Batthyány was een zeer geletterd man met een speciale belangstelling voor de botanie, met uitgebreide bezittingen in Oostenrijk, Hongarije en Kroatië; hij werd een der beste vrienden die Clusius ooit gehad heeft, en zoals we nog zullen zien, heeft hij een grote invloed gehad op Clusius' activiteiten in Pannonië.
Gedurende zijn verblijf aan het Weense hof heeft Clusius talrijke botanische excursies gemaakt in de omgeving van Wenen. Soms kon hij zelfs ver afdwalen; zo weten we, dat hij in het voorjaar van 1574 een excursie langs de Donau maakte, waarbij hij helemaal tot Bratislava en Trnava[8] doorgedrongen moet zijn, want hij vermeldt in zijn Pannonische flora planten die hij in dat jaar in de omgeving van deze plaatsen heeft gevonden. Zo werd Clusius de eerste botanicus, die op het territorium van het huidige Tsjecho-Slowakije een botanische studie maakte, waarbij de plant bestudeerd werd, onafhankelijk van zijn medicinale eigenschappen.
De korte periode aan het Weense hof moet voor Clusius een bijzonder aangename ervaring zijn geweest; voor 't eerst van zijn leven was hij zonder geldzorgen. Ongelukkig voor hem stierf Maximiliaan II op 12 oktober 1576 en daarmee kwam tevens het einde van een periode van religieuze verdraagzaamheid aan het Weense hof. Maximiliaan's zoon en opvolger, Rudolf II, ontpopte zich namelijk als een fervent aanhanger van de contra-reformatie en hij ontsloeg alle protestante hofbeamten, zodat Clusius per 31 augustus 1577 zijn ontslag kreeg als hofbotanicus.

Een nieuwe periode vol moeilijkheden in Clusius' leven brak thans aan. Hoewel we hierover niet in details geïnformeerd zijn, weten we wel, dat hij officieel is blijven wonen bij zijn Weense vriend Johannes Aichholz[9], maar dat hij tevens lange perioden doorbracht op de bezittingen van zijn vriend en maecenas Balthasar Batthyány en wel meestal op diens burchten te Güssing of – in mindere mate – te Schlaining[10].

8 In Bratislava, de hoofdstad van Slowakije, vroeger Pressburg genoemd, bezocht Clusius waarschijnlijk de arts Georg Purkircher, die hij aan het hof van Wenen had leren kennen. Purkircher bezat een particuliere tuin te Bratislava, evenals Andreas Heindel, met wie Clusius vermoedelijk kennis maakte gedurende dit bezoek aan de stad. In Trnava bezocht Clusius waarschijnlijk Johannes Sambucus, keizerlijke raadsheer aan het Weense hof, waarmee Clusius vriendschap had gesloten gedurende zijn verblijf in Wenen.

9. In 1868 werd door de Oostenrijkse "Zoologisch-Botanische Gesellschaft" een Clusiusgedenkplaat aangebracht aan de gevel van het huis Wollzeile No. 10. Het huis staat op de plaats waar tot ca. 1830 het huis van Aichholz heeft gestaan.

10. Mogelijk laat zich over deze periode uit Clusius' leven in detail meer zeggen, wanneer de Clusius correspondentie – voorzover die nog te achterhalen is – geheel onderzocht is. Het bijeenbrengen en bewerken van deze correspondentie is een van de doelstellingen van het internationale Clusius-Committee, dat op het Clusius-Symposium te Güssing werd opgericht. Uit de chronologische biografie van Hunger (l.c.) weten we inmiddels wel, dat Clusius gedurende zijn "pannonische" jaren meermalen bezoeken heeft gebracht aan zijn uitgever

Vragen we ons thans nader af: Wie was Balthasar Batthyány? De Batthyány's stammen uit een oud Hongaars geslacht; zij noemden zich naar het plaatsje Batthyan in het graafschap Feher. Vooral na de slag bij Mohacs in 1526, waar sultan Soliman II de Hongaren versloeg, geraakte Hongarije grotendeels in Turkse handen, waaronder ook de bezittingen der Batthyány's[11]. Franz Batthyány (1497-1566), de vader van Balthasar, was een van de belangrijkste legeraanvoerders van de Christelijke legers, die weerstand boden tegen de oprukkende Turken. Als een der bevelhebbers der Christelijke troepen in de slag bij Mohacs, trok hij zich terug tot de gebieden die thans in Burgenland liggen, om er mede voor te zorgen dat de Turkse troepen niet konden doorstoten naar Neder-Oostenrijk en Stiermarken, gebieden die nu onmiddelijk bedreigd werden. Voor zijn dappere strijd tegen de Turken, maar vooral voor de steun die hij de Habsburger Ferdinand verleende bij de opvolging van Ludwig II[12], koning van Hongarije en gesneuveld in de slag bij Mohacs, vielen hem van de zijde der Habsburgers rijke geschenken ten deel, waaronder de burchten van Güssing en Schlaining[13].

Balthasar Batthyány was wellicht een nog groter veldheer in de strijd tegen de Turken dan zijn vader. Tijdens zijn leven werd Güssing het centrum van zijn macht en een belangrijk militair verdedigingspunt in de strijd tegen de Turken. Op het kasteel bevonden zich vele gewapende ridders met hun paarden en rondom het kasteel woonden handwerkslieden, voornamelijk van Duitse nationaliteit, en boeren, veelal van Kroatische nationaliteit, die er voor moesten zorgen dat er op de burcht voldoende voedsel en materiaal aanwezig was[14].

Onder Balthasar Batthyány werd de burcht – eens uitsluitend verdedigingssteunpunt tegen de Turken – meer en meer tevens een cultureel centrum. Steeds meer

Plantijn te Antwerpen, dat hij in elk geval in de jaren 1579 en 1581 een bezoek heeft gebracht aan de landgraaf van Hessen te Kassel en dat hij zowel in 1579 als in 1581 een reis naar Engeland heeft gemaakt. Ook weten we, dat Clusius na zijn ontslag onder zeer behoeftige omstandigheden leefde, en dat hij, na veel moeite gedaan te hebben, eerst in juli 1578 zijn achterstallig salaris heeft gekregen.

11. De Turken hebben meer dan 150 jaar (1526-1687) de heerschappij over grote delen van Midden-Europa en de Balkan uitgeoefend. Beslissend verslagen werden de Turken in 1664 bij Mogersdorf, in het Zuidelijk deel van Burgenland gelegen.

12. Over de erfopvolging van de Hongaarse troon ontstond een strijd tussen Ferdinand I van Habsburg (1503-1564) enerzijds en Johannes Zápolyay uit Zevenbergen anderzijds.

13. De burcht bij Güssing domineert het landschap van Güssing, hoog als zij gelegen is op een oude vulkaan. Hij stamt uit de 12e eeuw en vóór hij in 1524 in het bezit kwam van de Batthyány's, behoorde hij aan een Slowaakse edelman. Opgemerkt moge worden, dat Clusius tijdens zijn bezoek aan deze oude burcht een aantal Romeinse grafstenen heeft beschreven. Gelukkig heeft hij zijn beschrijvingen vergezeld doen gaan van nauwkeurige afbeeldingen, want de betreffende grafstenen zijn volledig verdwenen.

14. De Batthyány's waren de beschermers van de zgn. "Kaninische Grenze", gelegen tussen Plattensee en Drau; het was het middelste gedeelte van de verdedigingslinie tegen de opdringende Turken. Het was een moeilijk verdedigbaar gebied, ver van Wenen gelegen, zodat men als regel op eigen houtje moest opereren. Zo vochten de Batthyány's in totaal meer dan 150 jaar tegen de Turken, veelal in hoge rangen.

mensen uit Kroatië, Slavonië, Slovenië en Dalmatië trokken naar Güssing, waar zij werk en bescherming konden vinden. Ook zonden vele Hongaarse adelijke families hun zonen naar de burcht in Güssing, waar de Batthyány's een soort opvoedingsschool voor de betere standen onderhielden.
In de schaduw van de burcht ontwikkelde Güssing zich tot een belangrijk cultureel centrum in het Pannonische gebied, welke positie nog versterkt werd door de komst der reformatie[15]. Deze nieuwe leer verbreidde zich snel in de Hongaarse gebieden, ofschoon officieel de R.K. kerk als staatskerk gehandhaafd bleef. In het algemeen kan men stellen, dat vooral de hogere Hongaarse adel overging tot het Calvinisme, het Duitse volksdeel tot het Lutheranisme, en dat de Kroaten een nogal orthodoxe vorm van het Lutheranisme aanhingen[16]. Deze situatie had tot gevolg, dat tal van religieuze vluchtelingen uit de door de Habsburgers geregeerde landen gastvrijheid genoten op de gebieden waar Balthasar Batthyány heerste en Güssing zich kon ontwikkelen tot een protestants cultureel centrum. Religieuze zaken, rechtswetenschap, Griekse en Romeinse literatuur en vooral de botanie werden er ijverig bestudeerd[17].
Van de vele protestantse geleerden, die in de 70er jaren der 16e eeuw naar Güssing kwamen, mogen er een drietal met name worden genoemd.

Ten eerste Carolus Clusius, die, zoals we zagen een zeer regelmatige gast was van Balthasar Batthyány en vaak maandenlang in Güssing verbleef.
Ten tweede Stefan Beythe, gereformeerd predikant en later hoofd van de gere-

15. Vanaf 1538 werd Luther's leer reeds in Güssing verkondigd door Matthias Biró Devay, de "Hongaarse Luther". Hoewel Franz Batthyány officieel lidmaat der R.K. kerk bleef, gingen zowel zijn echtgenote als zijn zoon tot de nieuwe kerk over. Balthasar zou later tot het Calvinisme overgaan.

16. De Kroaten waren aanhangers van Matthias Flazius, een strenge aanhanger van Luther; zij hadden een eigen kerk in St. Nicolaus, waar alle Kroaten uit de omgeving van Güssing samenkwamen.

17. De jonge generatie Hongaarse predikanten der 16e eeuw kregen bij hun theologische opleiding in Duitsland ook onderwijs in de natuurwetenschappen. Bij hun thuiskomst in de Hongaarse gebieden droegen zij deze kennis over aan hun landgenoten en er ontstond op deze wijze een duidelijke opleving in de belangstelling voor de natuurwetenschap in het algemeen en voor de botanie in het bijzonder. Er ontstonden zelfs enkele populaire floristische werken in het Hongaars.

Er is een duidelijk verband tussen de opkomende reformatie en de toenemende belangstelling voor de natuurwetenschap, ook al is die niet duidelijk in een oorzaak-gevolg verhouding te zien. Er moge in dit verband aan herinnerd worden, dat de Duitse "Vaders der Plantkunde" (Brunfels, Bock, Fuchs) alle aanhangers der reformatie waren, evenals de grote kruidkundigen Dodonaeus, Lobelius en zoals we reeds opmerkten ook Clusius. Ook moge erop gewezen worden, dat er aan de Leidse universiteit – de eerste Calvinistische universiteit ter wereld – van meet af aan een grote belangstelling is geweest voor de natuurwetenschappen in het algemeen en voor de botanie in het bijzonder; tenslotte was reeds bij de stichting der universiteit voorzien, dat er een botanische tuin diende te komen – een zeer progressief idee in die dagen – ook al duurde het door allerlei omstandigheden tot 1593, toen Clusius naar Leiden kwam, alvorens de wens in de realiteit werd omgezet.

formeerde kerk in West-Hongarije[18]. Hij richtte in Güssing een protestants gymnasium op, waarvan zijn zoon later directeur zou worden en waaraan mogelijk Clusius ook nog les gegegeven heeft[19].
Ten derde Johannes Manlius, een bekend boekdrukker uit die dagen, vooral van protestantse literatuur, die op grond van zijn religieuze overtuiging uit Ljubljana (Laibach) was verdreven en die zich in 1582 in Güssing vestigde[20].
Aan deze drie namen moet in één adem nog een vierde worden toegevoegd, n.l. die van Balthasar Batthyány zelf, een geleerd man, die gestudeerd had aan de universiteiten van Parijs en Padua, een man ook met een grote belangstelling voor de wetenschap in het algemeen en voor de botanie in het bijzonder. Dank zij hem kon deze unieke combinatie van personen in Güssing bij elkaar komen en uit deze samenwerking kwamen belangrijke resultaten voort voor de botanie, zoals we aanstonds zullen zien. Het verhaal gaat zelfs, dat Batthyány somtijds gevangen genomen Turken op erewoord naar hun vaderland liet terugkeren, op voorwaarde, dat zij hem na aankomst aldaar, zaden, bollen of wortels van zeldzame planten zouden doen toekomen.

Zowel Balthasar Batthyány als Stefan Beythe waren grote boekliefhebbers, die beide een, voor die dagen en voor die contreiën, enorm grote bibliotheek opbouwden. Nadat de kleinzoon van Balthasar, Adam Batthyány[21] (1609-1659)

18. Beythe schijnt zich ook met de geneeskunde te hebben bezig gehouden; hij heeft in elk geval een populair medisch boekje geschreven, waarin hij de geneeskrachtige werking van 270 planten heeft beschreven. Overigens kan men nergens aanwijzingen vinden, dat er in deze gebieden in de 16e eeuw gekwalificeerde artsen aanwezig waren.

19. De school werd opgericht in het voormalige Augustiner klooster en heeft gestaan op de plaats waar tegenwoordig het Franciscaner klooster staat. Omstreeks 1580 waren in Güssing alle R.K. geestelijken verdwenen en vervangen door protestanten. Wel dreigde er nu weer een twist tussen de protestanten onderling: de Hongaren waren overwegend gereformeerd, de Duitsers en Kroaten Luthers. Bij de Batthyány's waren de mannen aanhangers van de leer van Calvijn, terwijl de vrouwen op Luther steunden en het schijnt dat elk daarbij zijn eigen groepering trachtte te bevoordelen.

20. De familie Manlius stamt waarschijnlijk uit Würtemberg; Johannes Manlius vestigde zich in elk geval in 1562 te Ljubljana, eerst als boekverkoper, later tevens als boekdrukker. Veel van zijn gedrukte werken schijnt hij ook zelf geschreven te hebben, zodat hij een groot geleerde moet zijn geweest. Het feit, dat hij een in de Sloveense taal geschreven catechismus zou uitgeven (geschreven door de predikant Georg Dalmatin), leidde tot een gedwongen sluiting van zijn drukkerij; Manlius werd per edict van 13 oktober 1581 door aartshertog Karel uit Ljubljana verdreven. De meeste van de door Manlius uitgegeven werken zijn van protestants-religieuze aard. Bij de rekatholisering van Midden-Europa zijn de meeste van de door hem uitgegeven werken in beslag genomen en vernietigd, zodat vrijwel alle door hem gedrukte boeken uiterst zeldzaam zijn of slechts bij titel bekend zijn.

21. De zoon van Balthasar en de vader van Adam Batthyány was Frans II (1577-1625). Hij was, evenals zijn vader, een ijverig beschermer van de protestanten, hoewel hij in de Bocskay opstand – een Hongaarse opstand gericht tegen de contra-reformatorische maatregelen van Rudolf II – de zijde der Habsburgers koos. Uit wraak tegen deze houding van Franz Batthyány trokken de Hongaren, Heidoeken (Hongaarse huursoldaten) en Turken gezamenlijk op

weer tot de R.K. kerk terug keerde (1629), geraakten deze beide bibliotheken in het Franciscaner klooster te Güssing[22]. In het geheel betreft het hier 3484 banden, waaronder zich nogal wat handschriften uit de 13e en 14e eeuw bevinden, benevens 211 incunabelen. Deze bibliotheek, die zeker de kostbaarste is uit geheel Burgenland, is nog onvolledig bekend: thans wordt er gewerkt aan een catalogus. Er moeten nog zeker vele zeldzaamheden in deze bibliotheek aanwezig zijn en ook moeten zij veel informatie bevatten over de strijd tussen de reformatie en contra-reformatie, zoals die zich in deze gebieden moet hebben afgespeeld. Het spreekt vanzelf, dat deze terugkeer tot het oude geloof van Adam Batthyány grote consequenties heeft gehad voor Güssing en omgeving, want alle protestantse predikanten en geleerden werden gedwongen deze gebieden te verlaten. Deze gebeurtenissen vallen evenwel buiten het tijdsbestek waarmee we ons thans bezig houden; laten we daarom thans meer in detail trachten na te gaan, waartoe de samenwerking van de vier bovengenoemde personen, te weten Balthasar Batthyány, Carolus Clusius, Stephan Beythe en Johannes Manlius, op botanisch gebied toe heeft geleid.

De betekenis van Balthasar Batthyány is vooral geweest, dat hij als maecenas en als vriend, Clusius gedurende een tiental jaren (1578-1587) in staat heeft gesteld te reizen en te werken, zodat de drie werken die hieruit ontstonden, konden worden samengesteld en uitgegeven. Vermoedelijk heeft Batthyány Clusius vaak met raad en daad terzijde gestaan en menige suggesties gedaan; eveneens is het waarschijnlijk, dat beide mannen vaak samen botaniserend op reis zijn gegaan, want we weten dat Balthasar Batthyány een levendige interesse had voor de botanie in het algemeen en voor de flora van zijn gebieden in het bijzonder[23]. Zeker is in elk geval, dat hij Clusius het reizen mogelijk heeft gemaakt door gebieden, waar in feite de Turken de baas waren, doordat hij zijn eigen bereden lijfgarde aan Clusius ter beschikking stelde om hem tegen overvallen te beschermen.

Het duidelijkst komt de samenwerking tussen de vier genoemde mannen tot uiting in de samenstelling en de publicatie van de *Stirpium nomenclator Pannonicus*, een alfabetische opsomming van de planten die Clusius in het Hongaarse

tegen de Batthyány's, met als gevolg, dat Güssing in 1605 in vlammen opging. Nadat Adam Batthyány in 1629 tot de R.K. kerk was teruggekeerd, werd hij in de grafelijke stand verheven; onder Maria Theresia werd één tak der familie de graad van vorst verleend; deze vorstelijke tak is nog steeds de officiële eigenaar van de burcht.

22. Het Franciscaner klooster te Güssing werd gebouwd op initiatief van Adam Batthyány tussen 1641 en 1648. Sedert die tijd is dit klooster het religieuze centrum van Zuid-Burgenland gebleven. Oorspronkelijk behoorde dit klooster tot de Hongaarse kerkprovincie, maar na 1938 werden de Hongaarse kloosterlingen vervangen door Oostenrijkse.

23. Hunger vermeldt, dat Clusius in 1578 samen met Balthasar Batthány een reis door Slavonië gemaakt heeft en dat zij samen in het voorjaar van 1580 een tocht maakten door Stiermarken.

deel van het Pannonische gebied gevonden heeft. Belangrijk is daarbij, zowel van botanisch als van filologisch gezichtspunt, dat in dit werkje, naast de wetenschappelijke Latijnse namen, ook de Hongaarse volksnamen gegeven worden.
In zijn inleiding noemt Clusius Stefan Beythe als de man die hem aan het grootste deel der Hongaarse volksnamen heeft geholpen – Clusius zelf beheerste het Hongaars niet – en dat hij vaak samen met hem aan het botaniseren was[24]. Voorts roept hij zijn lezers op om waar de Hongaarse volksnamen nog ontbreken, ze hem te geven of waar zij niet correct zijn weergegeven, hem daarop te wijzen, opdat hij ze kan verbeteren.
De eerste editie van deze *Nomenclator* verscheen in 1583 te Güssing van de persen van Johannes Manlius[25]. Evenals alle door Manlius uitgegeven werken, was ook dit werkje zeer zeldzaam. Vóór de laatste wereldoorlog was er slechts één exemplaar van deze *Nomenclator* bekend; het bevond zich in de bibliotheek van het Franciscaner klooster te Güssing. Toen deze bibliotheek in de laatste fase van deze oorlog naar Graz werd overgebracht, is ook dit laatste exemplaar verdwenen. Door een gelukkig toeval had Hunger in zijn grote werk over Clusius[26] een complete facsimile-uitgave op ware grootte opgenomen. Ter gelegenheid van het eerder genoemde Clusiussymposium werd deze facsimile van Hunger gebruikt om de *Nomenclator* in een nieuwe editie uit te brengen – mede mogelijk gemaakt door de medewerking van de Burgenländische Landesregierung.
Het belangrijkste werk evenwel dat door Clusius over de Pannonische plantenwereld is geschreven, is de *Rariorum aliquot stiprium, per Pannoniam, Austriam & vicinas quasdam provincias observatorum historia,* kortweg Pannonische flora genoemd. Het boek verscheen in 1583 te Antwerpen bij Plantijn, was ongeveer 800 pagina's groot en voorzien van 386 houtsneden[27]. In deze uitgave vormt de

24. Het korte voorwoord op de titelpagina is afkomstig van Stephan Beythe; het luidt in Nederlandse vertaling ongeveer als volgt: "Niets in de natuur komt door toeval tot stand, maar de almachtige Schepper wil zich door zijn werk daarin bekend maken. Studenten der geneeskunde in Pannonië, leert vlijtig deze rijkdom aan planten kennen. Clusius heeft er hen van de volksnaam voorzien, opdat Uw studie vergemakkelijkt worde."

25. Een tweede – enigszins van de eerste verschillende – uitgave volgde reeds in 1584 bij Plantijn (Antwerpen).

26. Zie Hunger, *Charles de l'Ecluse*; de facsimile is afgedrukt op p. 419-434 van deel 1.

27. In het Nederlands: "Beschrijving in 4 delen van enige in Pannonië, Oostenrijk en vele naburige gebieden groeiende planten." Het werk aan de Pannonische flora werd volgens Hunger in 1580 afgesloten, na zijn reis met Balthasar Batthyány naar Stiermarken. Volgens deze zelfde bron bracht Clusius zelf het manuscript aan het einde van 1580 bij Plantijn, vóórdat hij aan zijn reis naar Engeland begon, opdat de houtsneden gemaakt konden worden. Op 1 dec. 1582 schreef Clusius het voorwoord en op de herfstjaarmarkt te Frankfort van 1583 werd het boek te koop aangeboden. Het werk was opgedragen aan Rudolf II en de aartshertogen Ernest, Matthias en Maximiliaan, maar veel voordeel heeft deze beleefdheid Clusius niet opgeleverd. De afbeeldingen van de Pannonische flora zijn in het algemeen van mindere kwaliteit dan men van Plantijn gewend is en bovendien was ook het zetwerk slordig, waarover Clusius zich bitter bij Plantijn beklaagde.

Nomenclator Pannonicus een onderdeel, dat zonder paginering en zonder auteursnaam is toegevoegd na de index, met vermelding van het jaartal 1584 (vgl. aantekening 24). In feite is de *Nomenclator Pannonicus* een uittreksel uit de Pannonische flora, voorzover het de Hongaarse planten betreft; aan de andere kant omvat de *Nomenclator* meer namen van algemeen voorkomende planten, die in de Pannonische flora zijn weggelaten. In totaal komt het aantal door Clusius onderscheiden soorten op 487.

Hetgeen het meest opvalt in de Pannonische flora, is de nauwkeurigheid waarmee Clusius de vindplaatsen beschrijft van de zeldzame planten die door hem werden gevonden. Deze beschrijvingen zijn vaak zo nauwkeurig, dat men zelfs thans nog, na bijna 400 jaar, in de meeste gevallen snel en nauwkeurig kan vaststellen, waar Clusius een bepaalde plant heeft gevonden. Weliswaar kan men thans niet meer alle door Clusius genoemde gehuchten localiseren, maar wel de door Clusius met grote getrouwheid en nauwkeurigheid opgesomde namen van burchten, rivieren en bergen[28]. Ook een belangrijke herkenningsbron vormen de door Clusius nauwkeurig vastgelegde volksnamen en hij deed dit door deze namen vast te leggen in zo veel mogelijk in de betreffende regio gesproken talen. Naast Hongaarse namen gaf hij ook vele Sloveense en Kroatische volksnamen en omgekeerd gaf hij vele Hongaarse slavismen. Dit blijkt achteraf erg belangrijk te zijn geweest uit algemeen cultureel oogpunt, want over de periode dat Clusius actief was in deze gebieden, zijn slechts zeer spaarzaam geschreven bronnen aanwezig, terwijl de bronnen die er zijn, vrijwel uitsluitend van religieuze aard zijn. Bovendien interesseerde het Clusius altoos wat de inwoners van het betreffende gebied zelf over de door hem beschreven planten wisten en hoe zij de planten praktisch benutten. Zodoende vinden we in Clusius' Pannonische flora een schat aan gegevens vermeld over de betekenis van de plant in de volksgeneeskunde en in het volksleven van de bewoners van de Pannonische gebieden. Hiermee stelde Clusius gedurende zijn Oostenrijkse periode een botanisch-cultureel werk samen, waarover geen enkele andere staat in die tijd de beschikking had, een werk, dat niet alleen in botanisch, maar ook in medisch-historisch, cultuur-historisch en in filologisch opzicht, een schatkamer van gegevens was[29].

De Pannonische flora is een werk dat ver uitstijgt boven dat van zijn tijdgenoten, mede omdat Clusius als geen van die tijdgenoten, altoos de samenhang tussen de verschillende elementen zag. Bovendien beschikte hij over een uitgebreide theoretische kennis en beheerste hij de literatuur van zijn tijd als geen ander. Clusius

28. Zoals reeds hierboven werd opgemerkt, had Clusius ook ervaring als cartograaf. Hieraan moge worden toegevoegd, dat Clusius Abraham Ortelius tot zijn vrienden rekende, een bekend Nederlands geograaf en cartograaf. Clusius droeg met twee kaarten bij tot de Theatrum Orbis Terrarum, door Ortelius in 1570 gepubliceerd.

29. Opgemerkt moge hierbij nog worden, dat Clusius op een excursie over de Eisenberg, gelegen in de buurt van Güssing, vlak bij de tegenwoordige Hongaarse grens, resten vond van versteende bomen. In zijn Pannonische flora (p. 10) beschreef hij deze vondsten onder de naam Lithoxylon; Clusius herkende deze voorwerpen wel degelijk als versteend hout.

was dan ook beter dan welke botanicus van zijn tijd in staat om als tussenpersoon te fungeren tussen de klassieke oudheid en de moderne tijd. In wezen is het zo, dat Clusius bij elke plantenbeschrijving alle gegevens die hem ter beschikking stonden, gebruikte om de lezer – die immers als regel de door hem beschreven plant niet met eigen ogen aanschouwen kon – duidelijk te maken wat hij had gezien en hij deed dat bovendien nog met een minimum aan woorden en met een maximum aan in het veld herkenbare gegevens. Dus doende greep hij bij zijn beschrijvingen van de Pannonische planten herhaaldelijk terug op hetgeen de classici en rustici reeds beweerd hadden, daarbij nadrukkelijk er op wijzend in welke kenmerken de door hem gevonden planten verschilden van die beschreven door auteurs uit het klassieke verleden. Het moderne aspect dat daarbij opvalt is, dat bij Clusius de plant zelf altoos belangrijker is geweest dan hetgeen er over die plant geschreven was en dit aspect onderscheidt hem radicaal van zijn Middeleeuwse voorgangers[30].

Als derde belangrijke publicatie, die ontstaan is als gevolg van Clusius' activiteiten in Pannonië, moet de *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia* worden genoemd. Het was voor de eerste maal dat er een monografie over de paddestoelen in druk verscheen (1601, Antwerpen: Plantijn). Er worden in totaal 116 soorten in beschreven, behorende tot 47 geslachten; de meeste soorten zijn afkomstig uit de omgeving van Güssing. Bij dit werk behoorde een serie gekleurde platen, die door een nog onbekend Frans schilder op kosten van Balthasar Batthyány zijn gemaakt. Deze platen zijn evenwel niet in het boek opgenomen, omdat ze op de zetterij bij Plantijn verloren waren geraakt. Gelukkig evenwel kwamen deze verloren gewaande platen in 1874 in de Universiteitsbibliotheek te Leiden weer te voorschijn en konden zij, dank zij de goede zorgen van G. Istvánffi in 1900 tenslotte toch in druk verschijnen[31].

Naar de gewoonte van zijn tijd verdeelde Clusius de zwammen in eetbare en niet-eetbare. Toegegeven moet worden, dat dat ons in systematisch opzicht niet zo veel verder brengt, maar de grote betekenis van dit werk ligt in de nauwkeurigheid van Clusius' beschrijvingen. We moeten daarbij bedenken, dat Clusius in dit opzicht niet op voorgangers kon steunen en dus niet over een vaktaal kon beschikken om het waargenomene te beschrijven. Alle te gebruiken termen moesten nieuw geschapen worden en Clusius kon daarbij over geen andere ele-

30. Hierbij moeten we bedenken, dat ten tijde van Clusius' geboorte de botanie nog geheel en al op middeleeuwse leest geschoeid was. Dat betekent, dat in die tijd de medici slechts in de planten geïnteresseerd waren, voorzover zij aan die planten bepaalde geneeskrachtige werkingen konden onttrekken. Leken hadden slechts belangstelling voor de plant in zoverre zij als voedingsmiddel of als kruiden kon dienen. Eerst in 1530 verscheen de *Herbarium vivae eicones* van Brunfels, eigenlijk het eerste "moderne" botanische werk dat verscheen.

31. G. Istvánffi, *Etudes et Commentaires sur le code de l'Escluse,* (Budapest, 1900). In dit boek zijn tevens 153 brieven van en aan Clusius gepubliceerd.

menten beschikken dan de eigen waarneming, zijn scherpe verstand en de ervaring van de plattelandsbevolking. We vinden in de *Fungorum* dan ook vele gegevens over nut en schade van de verschillende soorten, over bereidingswijzen, enz., maar daarnaast wordt er ook veel in vermeld, dat op volksoverlevering berust en bepaald niet wetenschappelijk verantwoord is. Aan de andere kant was het weer wel belangrijk, dat Clusius zich geenszins beperkte tot opvallende soorten of tot die soorten, die hetzij culinair, hetzij medicinaal van belang waren, doch ook aandacht schonk aan minder opvallende en schijnbare nutteloze soorten. Bovendien vermeldde Clusius gegevens over vindplaats en seizoen.

Clusius' botanische activiteiten gedurende de periode waarmede we ons hier bezig houden, waren evenwel geenszins beperkt tot de planten van Pannonië. Hunger (l.c.) vermoedt, dat Clusius reeds in 1574 bezig was met de bewerking van proefdrukken van zijn *Historia Stirpium per Hispanias observatarum,* een boekwerk over de Spaanse flora, dat in 1676 bij Plantijn verscheen[32]. Het boek is ontstaan als resultaat van Clusius' reis door Spanje en Portugal in de jaren 1564-'65. Het is het eerste werk, dat geheel en al door Clusius zelf was samengesteld en bovendien de eerste belangrijke flora van Spanje en Portugal, gedurende meer dan honderd jaar onovertroffen. De afbeeldingen waren de fraaiste, die tot dan toe ooit gemaakt waren en overtroffen die van de Pannonische flora ruimschoots.

In 1579 verschenen bij Plantijn zowel een derde druk van Garcia da Orta's *Aromatum et simplicium aliquot . . . historia,* als een tweede druk van Monardes' *Simplicium medicamentorum . . . historia.* Gedurende zijn Engelse reis van 1579 kwam Clusius bovendien nog in het bezit van een nieuwe editie van Monardes' *Historia medicinal de las Indias Occidentales,* welke ten opzichte van de eerste editie (1565-'71) met een derde deel was uitgebreid, in 1581 gaf Clusius van dit derde gedeelte een verkorte Latijnse editie uit, wederom bij Plantijn, onder de titel *Simplicium medicamentorum . . ., liber tertius,* met beschrijvingen van vele planten uit de nieuwe wereld, veelal met medicinale implicaties (o.a. aardnoot, ananas, coca, gember, zonnebloem).

In 1581 was Clusius trouwens bezig met de voorbereiding van de uitgave van nog een paar andere geschriften, die ontstonden als resultaat van zijn reis naar Engeland in 1581. In het begin van dat jaar had Clusius namelijk een bezoek gebracht aan Sir Francis Drake, die toen juist was teruggekeerd van een wereldreis, ten einde zich aldaar door Drake zelf te laten informeren over diens ervaringen met de plantenwereld der door hem bezochte gebieden. Volgens Hunger heeft Drake aan Clusius een aantal plantaardige produkten getoond, die hij van zijn reis had meegebracht, welke waarnemingen door Clusius werden vastgelegd in zijn boekje *Aliquot notae in Garciae aromatum historiam . . .,* verschenen in 1582, 43 pags. en 15 afb., waaronder de cacaoboon en de zgn. zoete aardappel of bataten.

32. Hunger, *Charles de l'Ecluse,* vermeldt dat de *Historia Stirpium* 529 p groot was en 233 afbeeldingen bevatte.

Op deze zelfde Engelse reis was Clusius tevens in het bezit gekomen van een Spaans botanisch werk van Christoval Acosta, getiteld *Tractado de las drogas y medicinas da las Indias Orientales . . .*, in 1578 te Burgos gepubliceerd. In 1582 deed Clusius hiervan een Latijnse vertaling verschijnen onder de titel *Aromatum & medicamentorum in Orientali India nascentium liber,* met beschrijvingen van planten, die in Portugees Indië voor medicinale doeleinden werden gebruikt, o.a. tamarinde, opium.

Deze activiteiten tonen genoegzaam aan, hoe breed Clusius' belangstelling voor de botanie was en hoe zeer Clusius zich, ook gedurende zijn verblijf in centraal Europa, voor de tropische flora bleef interesseren en steeds weer wegen vond om van de ontwikkelingen elders op de hoogte te blijven.

Ten slotte moet nog worden vermeld, dat Clusius vanaf 1584 met plannen rond liep om een Latijnse vertaling te verzorgen van Pierre Belon's *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables, trouvées en Grece, Asie . . .*, gepubliceerd in 1553. In 1586 schijnt Clusius – volgens Hunger – deze vertaling persoonlijk bij Plantijn gebracht te hebben; het boek verscheen eerst in 1589.

Intussen had Clusius in augustus 1588 Wenen verlaten om zich begin september van datzelfde jaar te Frankfort te vestigen[33]. Volgens Hunger zou hij het jaar tevoren reeds door Lipsius[34] zijn gepolst om naar Leiden te komen, om aldaar een professoraat in de botanie te aanvaarden, maar Clusius heeft daarop in eerste instantie afwijzend gereageerd.

Al met al kan geconstateerd worden, dat er, als gevolg van het Clusius-symposium van juni 1973 vele nieuwe gegevens beschikbaar zijn gekomen, waardoor we een beter beeld hebben gekregen van deze periode van Clusius' leven. Met het bovenstaande werd gepoogd deze nieuwe gegevens aan het Nederlandse publiek nader bekend te maken en ze in te passen in hetgeen bekend was.

33. Als argument voor zijn vertrek uit Wenen schreef Clusius, dat hij naar een plaats wilde gaan, die dichter bij zijn vaderland gelegen was en waar hij eenvoudiger gekleed zou kunnen gaan en goedkoper zou kunnen leven; het feit dat hij naar Frankfort ging en niet naar zijn vaderland zelf, daarover zegt hij, dat hij bang is, dat zijn bezittingen dan geconfiskeerd zouden worden, terwijl bovendien in Frankfort "die godsdienst vrij wordt uitgeoefend, die ik belijd". (Hunger, l.c., p. 168).

33. Julius (Joost) Lipsius (1547-1606) was een van de belangrijkste filologen van zijn generatie. Hij was tot 1592 professor aan de Leidse universiteit; na onenigheid over bepaalde religieuze kwesties nam hij ontslag en ging hij naar Leuven.